

Lavírozunk!

Ugratási performanszok és cigányozás

Úgy tűnik, manapság a „cigány” szót lehetetlen pozitív értelemben használni. Ehelyett a durván sértő, cigányozó beszédmód vagy a témát tabusító, háritó szövegek dominálnak. Hogyan lehet mégis másképp mozogni a jelentések közt egy olyan helyzetben, ahol bajos kiejteni azt, hogy „cigány”, mert rögtön negatív konnotációja van? A viccelődés helyzeteiben játékba vihetők az amúgy feszültséget hordozó beszédmódok, mozgásba lendíthetők a „cigány” sűrű jelentései. Mi módon válhat a játék, a kifordítás terepévé a cigányozás?

Az itt bemutatásra kerülő ugrató párbeszédnek nagyvárosi közegben élő, városi cigány folklór zenét játszó zenészek, táncosok és barátaik között hangzottak el. A csapatot jól ismerem, az elmúlt években én is a zenekar táncosa voltam. Cikkemben egy tavaly nyáron velünk megesett ugratás történéseit elemzem. Ebből hozok példákat arra, miként jelenik meg a „cigány” a viccelődő szituációkban, milyen képek hívhatók elő ilyenkor, és ezekhez milyen lehetséges jelentések társulnak. Ehhez kapcsolok aztán más, hasonló jelentéstartalommal bíró, általam korábban hallott ugratásokat. Ahogy a példákból majd látszik, én magam hol szemlélőként, hol a poént értő cinkostársként, hol szemben álló „magyarként” vagyok jelen.

Füreden vagyunk, lesétálunk a vízhez. Nagyon elegáns az egész: a felújított városrész, a móló, az emberek. Csónakot is lehet bérelni, de nem akármilyen feltételekkel. A csónakba csak öten szállhatnak be, mentőmellénnyel, az ára is elég borsos: kb. 3000 egy órára. A lányok persze rögtön belekiesednek:

- Ou, Jócó vigyél má' el minket!

Megy a huzavona, hogy ki borul föl, ki tud úszni, ki nem, ki hal meg, ki nem... A lányok közben hangosan sikítognak, vihorásznak.

A kölcsönzős srác egyelőre nem tudja eldönteni, hogy mit tegyen, próbálja kontrollálni a helyzetet. Eléjük dugja a szabályokat, hogy a saját felelősségükre, stb.

A helyzet lassan kialakul. Mindenkinek jókedve van, de érezni lehet a feszültséget, amit a hely idegensége és ebből kifolyólag a „bármikor bármi megtörténhet” veszélye indukál. Ez a szorongás alapvetően abból a korábbi tapasztalatból táplálkozik, hogy őket mint cigányokat bármikor lenézhetik, vagy elutasíthatják. A fenyegetettség érzésének aktuális felfokozottsága nyilván nem független a valós támadások és atrocitások

nyomán manapság kiéleződött közhangulattól, de az ellenségesség vagy lenézés legkisebb jelére is érzékeny éber figyelmet mindig is érzektem a körükben. Ez a folyamatos készenléti állapot gyakran teremt olyan helyzeteket, amiben eleve sértett pozícióból szólalnak meg. Ebből az alapállásból nővi ki magát ez a Balaton-parti esemény is, ahol a szorongást sajátos módon, egy „ugratási performanszban” vezetik le.

Jócó: Csajok, hát én eztet nem tudom elolvasni. Én nem tudok olvasni! – És kacsintva fordul hátra...

Ez a kacsintás nekem szól, aki kicsit háttérbe húzódva figyelem az eseményeket. E gesztus nyomán én is legitim beavatottá válok, felhívják a figyelmemet arra, hogy itt valami kihívás alakul. Ezen a ponton a hallgató még elbizonytalanodva, kétségei között próbálhatja meg eldönteni, hogy a beszélő éppen ironizál-e, vagy tényleg komolyan kell venni az elhangzottakat.

Egyelőre Jócó van helyzeti előnyben, a bizonytalanságban tartás számára a szituáció feletti kontroll gyakorlásának lehetőségét is magában hordozza. Lépeselőnyét úgy is meg akarja tartani, hogy az esetleges kritikus hangok kivédésére, mintegy önmagára mért megelőző csapásként, magát lekicsinyelve analabétának tünteti fel.

A már említett feszültség levezetésére kiváló eszköz az ironia, de tekinthető egyfajta büntetésnek is a feltételezett ellenséges fenyegetésre adott válaszként, és egyben kihívás és sértés a kívülállókkal szemben. Az inzultus lehetőségéből végül mégis játék lesz, mert a kimondáskor nem kell egyenes következményekkel számolniuk; megkönnyebbülnek a résztvevők.

Móni: Dikh a Jocó, hallottad? Mit mond a csávónak: nem tud olvasni! – vihog.

Folytatódik az ugratás, nekem is kommentálják a hallottakat, de a többiek is osztoznak a Jocó által bedobott témán. Nekünk, akik értjük a tréfát, a közös nevetés útján megadatik a pillanatnyi egység élménye. Ezen alkalmi közösség számára aztán konszenzus látszik kirajzolódni arról, hogy hol válik poénná egy poén, vagy mi értékelhető humorosnak, így a résztvevők további válaszai vagy újabb ugratásai is ezek szerint szerveződhetnek.

Jocó ebben a helyzetben a fogyatékoság képzetét megidézve teremt meg és veszi magára a cigányságot. A többiek is a „cigányt” mint a „kisegítő” szinonimáját tárgyalják, de ez az összekapcsolás egy másik, nem egyértelműen ugrató helyzetben korántsem lehetne ilyen könnyen elfogadható. A Youtube fájlmeosztó oldalon található videók kommentárjainak cigányozó megjegyzései között is bőven találhatunk nagyon hasonlókat. Ugyanakkor, ha erről a portálról származó, cigányokkal készült videókból maguk a cigányok idéznek, vagy egy az egyben újra játszva humorizálnak vele, ahogy az általam ismert közegben ez többször előfordul, az egészen más értelmezési lehetőséget kínál. Például a Polgár Jenőként elhíresült figurát is szívesen felelgetik, akit a közismert riport cigányként azonosít. A riportalany részegségében és/vagy suta zavarában köznevetség tárgyává válik, amiből egyes kommentek „a cigányság” egészére vonatkozó végső következtetéseket vonnak le, megtestesülni látva a cigányság szégyenét. Ahogy szállóigévé vált mondatát: „Az kizárt dollog, mer’ nem tudom...” barátaim viccként ismétlgetik, nagyon hasonló jelentéseket mozdítanak meg, mint amikor itt Jocó „leanalfabétázza magát”. A „cigányt” azzal lehet azonosítani, aki nem tud olvasni, vagy ahogy a videóban is, nem tud értelmesen válaszolni. E megidézett negatív stigma felvállalásával jön létre a cigány, illetve jönnek létre ők maguk cigányként ebben a helyzetben.

A kialakuló performansz megidézi azokat a napirenden lévő konfliktusos diskurzusokat is, amelyek az oktatási integráció érdekében próbálnak megbirkózni olyan kifejezésekkel, mint „hátrányos helyzetű” vagy „sajátos nevelési igényű”, esetleg „részképeség-zavaros”, netán „fogyatékos”. Ezek a kifejezések kevésbé tisztázott, többértelmű viszonyban vannak a „cigánnyal”. A ugratás-performanszba belépők a megidézett diskurzusokhoz rendelik hozzá saját hétköznapi iskolai tapasztalataikat ezekkel a jelentésekkel kapcsolatban, és a fennálló viszonyokat feszegetik.

A jelenet parodisztikussága valójában abban rejlik, ahogy a helyzet történéseinek túlmutató dinamikákra támaszkodva, a megidézett jelentéseken keresztül kapcsolódik be ezekbe a társadalmi aktualitásokba,

így próbálva pellengérré állítani az egyébként sértő, stigmatizáló vagy tabuként kezelt kategóriát.

Jula: Hát ezt meg hogy kell fölvenni? Jaaj!

Móni: Ezek bolondok. Bele fognak esni. Jaj, én inkább nem megyek.

Dzseni: Tisztára úgy nézünk ki mint a kukások! (Ti. a mellény narancssárga.) Ha-ha!

Jula: Neeem! Mint a közmunkások! Ha-ha!

A lányok is rátesznek egy lapáttal. Míg Jocó imént a fogyatékoság diskurzusát idézte meg, és tette sajátunkká, ők a munka és a közmunka témájával teszik ugyanezt. Ők a „segélyekből élés”, az „állam eltartottjai”, a „dolgozni nem akaró ingyenélő” fogalmakat hívják elő. Persze így szükségszerűen kirajzolódik „az adófizető állampolgár” képe is, azonnal oppozícióba rendezve a viszonyokat.

Kikhez és kinek a nevében szólalnak meg ezek a nagyon jól öltözött lányok? Milyen csoport nézőpontját képviselik és milyen érdekek szerint beszélnek? Látszik, hogy az tud igazán belehelyezkedni ebbe a játékba, akinek ugyan veszélyes e szerepek és jelentések magára vétele, ám ennek még sincs közvetlenül életbevágó tétje. Ugyanakkor a belehelyezkedés is a távolítás egyfajta gyakorlatává válik. Egy elutasított társadalmi identitástól – ami itt a lenézett cigány közmunkás – a külső kategorizációval interakcióba lépve lehet távolságot tartani. Vagyis a cigányok számára kívülről felkínált lehetséges társadalmi szerepek beemelésével az ugratás műfajába megkérdőjelezhetővé válik az ilyen megszólítás legitimitása. A viccelődés keretein belül így a „cigány” kimondása pozitív hozadékkal is jár: a „cigányt” a megelevenített „cigányképhez” viszonyítva, annak ellenében lehet megfogalmazni.

Nagy dérrrel-dúrral beszállnak, forognak körbe, hülyéskednek.

Odajön Gyuri is, megnézni mi történik. Ő is bekapcsolódik:

- Jaj ezek a cigányok! Hát mit csinálnak ezek? Jaaj! – Nevet, majd odaszól a kölcsönzősnek:

- Hát mér’ engedted be ezeket? Hát ezek nem tudnak úszni se! Mingyá’ fölborulnak! Dikh!

A kölcsönzős kicsit aggódva néz a vízre feléjük, elmondja a nagyon hivatalos szöveget, hogy hát ő megmutatta a szabályokat, meg van rajtuk mellény...

Közben a csónakban elkezdenek énekelni. Jó hangosan rákezdenek a Katalinka szállj el-re, meg a Pál, Kata, Péterre...

Gyuri színre lépésével a felmerülő témák köre bővül azzal a sokak által tapasztalt jelenséggel, hogy több szórakozóhelyre eleve nem engednek be cigányokat, arra hivatkozva, hogy „nem tudják a viselkedési

normákat követni”, illetve hogy „a szórakozási kulturáltságuk nem üti meg az elvárt szintet”. A csoport performanszába bekapcsolódó Gyuri erre a közös tudásunkban élő gyakorlatra játszik rá. Úgy tesz, mintha ő is azonosítaná magát azokkal, akik szerint ezt a kirekesztést a cigányokkal szemben alkalmazni kéne. Inkább sértésként, mint valódi féltésként hangzó szavai azoknak a „magyaroknak” a feltételezett vélekedéseit tükrözik, akik látván a hülyéskedést, hallván a hangoskodást így gondolkodhatnak. Tényleges szóbeli ellenséges megnyilvánulásokra azonban egyik ugrató diskurzusból sem találhatunk példát. A kirekesztő hagyományt és annak lehetséges terepeit, a témákat, amik kapcsán a „cigány” különböző jelentései megfogalmazódhatnak, csupán megidéznek a diskurzusból. A kölcsönzős fiú szerepe ebben csak annyi, hogy megtestesítse azt a „magyar” tekintetet, ami felől érkezik a vád a cigányságukkal kapcsolatban, és az elvárás a szabályszerű viselkedésre. Ő „a tanító bácsi”, „az adófizető állampolgár”, „a biztonsági őr”, akivel a „cigányok” itt eleve oppozícióba kerülnek. Ez a szembenállás, az ugratás és az ironia sajátos támadó stílusa miatt, mondhatni kiélezett, és e szemben álló viszonyból a performansz szereplői látszólag nem is tudnak kilépni. Hiába kísérel meg újrafogalmazni a lenézett „cigányt”, egy cigány–magyar oppozíciós viszonyon belül mozogva próbálják ezt megtenni, aminek jelentései ezáltal alapvetőnek tűnnek fel. Ez jelenti a kiindulópontot, ehhez képest mondanának valami mást. Ők maguk is abba a csapdába esnek, hogy a felmerülő szerepek által ismétlik a hozzájuk kapcsolódó jelentéseket, ezeket nem képesek átfogalmazni, sőt a kissé támadó hangvétel még inkább el is mélyíti azokat.

De mi oldódik meg akkor a játék által, ha a performansz végül is újratermeli a viszonyrendszert, és bevési a jelentéseket? Jogosan merülhet fel bennünk a kérdés, hogy valójában akkor mennyiben válik mozgástérre a viccelődés.

Megjön még Tibi is a feleségével és Tecával, ők is élvezik a mólót meg a produkciót. Tibi is kikezdené a kölcsönzöst, még próbálgatja, hogyan lehetne:

Tibi: Főnök, üzleteljünk! Nem veszel valamit?

Kölcsönzős: Nem.

Tibi: Parfüm nem érdekel?

Kölcsönzős: Nem.

A férfin látszik, hogy nem érti mi van, zavarodottan pislogva vesz fel egy merev pózt.

Tibi: Pedig márkásak ám! Mi kéne? Van Chanel, meg az a másik, mondjad, na, az a DolceGabbana. Neked olcsón odaadnám.

Az ugratók kétségkívül élvezettel űzik tovább a játékot. Pont úgy, ahogy az előtte megszólalók, Tibi is azt a mechanizmust működteti a játékában, hogy valaki

másnak tettei magát, mint aki valójában, eljátssza azt, amit az a másik az előítéletein keresztül láthat benne. Azokat a képeket húzza elő, azokat eleveníti meg, amiket az egyébként róluk szóló diskurzusok eredendően felkínálnak. Itt éppen egy nagyon is konkrét és erősen élő vélekedés kap teret, miszerint a cigányok tisztességes munkával nemigen jutnak pénzhez. Tibi elébe megy a helyzetben róla esetlegesen kialakuló benyomásnak, megelőzi azt, hogy az őáltala kezdeményezett diskurzusból, az ott létrejövő jelentésen keresztül fogalmazódjon meg. Ebben a hozzáállásban újra láthatjuk visszaköszönni a helyzet feletti kontroll vágyát. A kölcsönzős fiú felé irányuló ugratás egyben kihívó támadás is, melyen keresztül ismét megfogalmazódhat egy újabb feszültségekkel terhelt jelentéskészlet, a „cigányok” és az illegalitás kapcsolatairól.

A „cigányok” lopással való megvádolásával egyébként is előszeretettel ironizálnak, ez egy különösen neuralgikus pont. A következő példa egy ilyen helyzetet mutat be. Alig voltunk páran próbán, gyakorolgtunk, amikor Benga egyszer csak azt mondta: „Állj! Hol a pengetőm?! Senki ne mozduljon! Guszti, maradj! csak ott, ahol vagy!” – „Hagyj!... én cigányokkal nem foglalkozok!” – legyintett rá Guszti. Közben Benga és Guszti is nevetett rám, mintha nekem rendezték volna az előadást. Benga előadott egy lopásjelenetet, megidézve ezzel az egész tudás- és tapasztalatkészletet, mely kiegészítette a jelzészzerű és töredékes szituációt. Meggyanúsította Gusztit a feltételezett lopással, aki azáltal, hogy kijelentette: „cigányokkal nem foglalkozok”, megnevezte a szituáció szereplőit, felidézte a sztereotípiát, így összekapcsolta azzal, hogy a cigányok lopnak. A viccet mégis az jelentette, hogy a megidézett és eljátszott társadalmi interakciók az aktuális realitástól elemelve, kizárólag a múltbéli diskurzusokra adott reakciókként értelmezhetőek, felmentve az akkor résztvevőket az azonosulás kényszeréről.

Hasonlóan kényes témát firtatnak a Rádió C adásában elhangzó egyes szignálok is. Nekem mint hallgatónak, és nekik mint a Rádió C közegében otthonosan mozgó, adott esetben interjút adó vagy zenét szolgáltató zenészeknek mégis éppúgy humorosnak tűnhetnek. Pár évvel ezelőtt még elhangozhatott egy ilyen – ma már mondhatnánk – „cigánybűnözés” fogalomkörével egyértelműen operáló szignál is:

Rendőr: Hova viszik azt a rádiót?

Gyanúsított: Csak ide föl, a bátyámhoz.

R: És kié ez a rádió? Kié ez a rádió?!

Gy: Eez? Eez?... Ez a Mi Rádiónk, Rádió C!

Mindannyian fellélegezhetünk, mikor elhangzik a feloldó válasz. A vicciben egyszerre jelenik meg a nem cigány fölérendelt szempont, ahonnan a negatív cigánykép érkezik, majd a vád alaptalansága

ennek a szempontnak az erejét törli el. Egy másik, a mai napig hallható szlogen így szól: „Velünk akar szórakozni?! Majd mi elhúzzuk a nótáját!” Pedig ez még inkább mintha az alvilági csoportok erőfitogtató fenyegetéseire reflektálna. De a szignál alkotói kihasználva a szellemes szójáték adta kétértelműség lehetőségét, csupán felvetik ezt a fajta értelmezési variációt, és végül kitérnek előle. Bár úgy tűnhet, ezekkel az utalásokkal a „cigány” jelentéseinek körét csak újabb negatív asszociációkkal bővítik, és csak bevésik a törvényszerűségeket, véleményem szerint a szubverzió egy szinten mégis megtörténik. A felforgató komponens a felnagyítottan visszhangzott előítéletek megisméltésekor keletkezik. Ott, ahol a szituációba lépés érdekében előhívott szerepet elfoglalva, parodisztikusan eltúlozva azokat, nevetségessnek tűnik fel a megszólítás, megkérdőjeleződik az a mechanizmus, ami a cigányokat általában ezekben a szerepekben tudja elképzelni. A cigányozás gyakorlata kérdőjeleződik meg, és annak egyértelműsége bizonytalanodik el, hogy „a cigány” valóban ennyire negatív jelenség-e.

A negatív pozíciót kijelölő állítások elfoglalása és a kivetett-szerep szélsőségesen túlzó ismétlése révén a kivetési mechanizmusok egy szubverzív helyzetben fogalmazódnak újra. A kirekesztés e túlzó megjelenítése egyébként a legváratlanabb pillanatokban, a legmeglepőbb konstellációban is előadódhat, még inkább erősítve annak jogosulatlan voltát. A szubverzió talán ezekben a szituációkban mutatkozik meg leglátványosabban, ahol a viccelődéshez társul némi abszurditás. Például, amikor egy táncos kislány egy másik táncos lány kutyájával kapcsolatban azt az abszurd feltevést vetette fel, hogy a kutya tán nem olyan barátságos, sőt kifejezetten csak „Cigányokhoz nem megy, mi?”. Vagy amikor egy énekes lány azzal ugratott egy zenészt, hogy: „Dikh má, mi van, lenézed a cigányok ételét!”, miközben csak bolti keksszel kínálta a férfit, és ő egyszerűen nem kért belőle. Mindkét esetben a vád megidézett egy dominánsan hátrányba hozó osztályozást, egy leki-csinyelő hozzáállást, amelyben a cigány a magyarhoz képest alsóbbrendűként, lenézettként jelent meg. Ugyan egy barátságtalan kutyáról és holmi visszautasított kekszről esett szó konkrétan, de a paródia műfajában rejlő természetes teatralitás, a rögzült vélekedések ezen sajátos használati módja legyengíti és kikezdi a struktúrát. Túlzásként mutatkozik meg a felidézett alávetés. Ezek a viccelődő helyzetek megmutatják a normák és az általuk teremtett határok és kizárások nem is annyira magától értetődőségét. Eközben magukat az álláspontokat gúnyolja ki, teszi nevetségessé, és a mechanizmust, ami csak ezekben a kategóriákban tudja „a cigányt” elbeszélni.

Közben Tecákék dőlnek a röhögéstől... Én is. A móló közönsége, a „magyarok” pedig ülnek a nyugágyakban és

csak nézik az előadást... Lehet, hogy épp ugyanazok, akik előtt este aztán tényleg színpadra kerülünk, meghívott művészekként adjuk elő a cigány önreprezentáció egy másik formáját. Kezdődhet egy másik előadás!

A bemutatott performanszokban a szereplők mint ha felsorakoztatnák a „rossz cigányok” garmadáját. Itt a csónak körül megjelenik az iskolázatlan, a közmunkás, a kezelhetetlen cigány, a hamisítványokkal seftelő... csupa olyan perifériára szoruló figura, akiknek mozgásteret, megszólalási keretei amúgy szűkek. Csupa olyan ikonikus alak, akikről egyébként a közbeszéd pro és kontra szól, akikre hivatkozva cigányokat védő és vádló egyaránt megszólal. Az ugratásokkor barátaim ezekben a társadalomban zavart keltő, problémás szerepekben tetszelegnek, a „cigány” negatív jelentésein keresztül jönnek létre cigányként. Eközben más önreprezentációs helyzetben nagyon is a „jó cigányok” képét erősítik. Azok képét, akik a kultúra követői, művészek, akiket a társadalom elismert tagjaiként tart számon. A színpadon szerepelve egy veszélyek nélküli „cigány-magyar” viszonyt prezentálnak, amiben a „cigányság” rendezett keretek között jelenik meg, ezzel magát a rendet támasztva alá.

A színpadon állva és a mólón viccelődve is a cigányság–magyarság viszonyai termelődnek újra, csupán eltérő elvárásoktól motiválva. Ez alapján úgy tűnhet, hogy „a cigányok” kizárólag a hatalom, nevezetesen a társadalmi normák alapján megfogalmazott vagy ezekhez viszonyított szerepekbe léphetnek csak be. Ha ez egy bizonyos szinten így is történik, a kreativitás abban mutatkozik meg, hogy míg „a negatív cigánykép” jelentései ugratásba fordíthatók át, „a pozitív cigánykép” jelentései befektethetők, és a zenei életben vagy egyéb érdekérvényesítő terekben kamatoztathatók.

